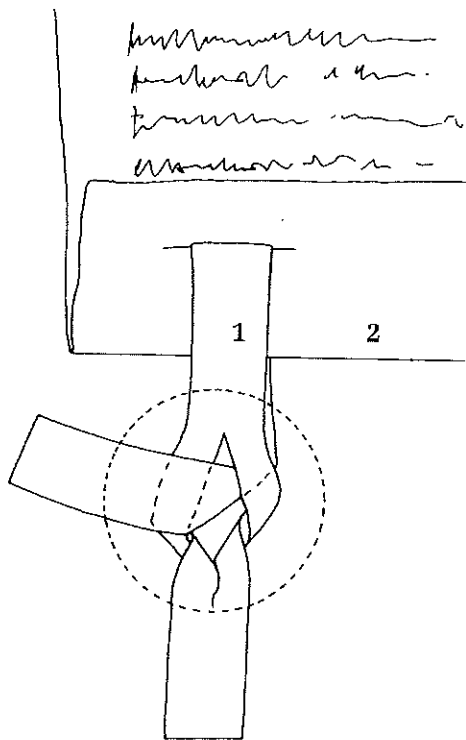

XXII.1. Inleiding

Het gebruik van zegels voor uiteenlopende doeleinden gaat terug tot de Oudheid. Het algemene procédé is al die tijd in principe onveranderd gebleven: door met een stempel van een hard materiaal in een klompje van zachter materiaal te drukken bleef een afdruk in spiegelbeeld van het stempel achter, welke afdruk door afkoeling of op andere wijze gefixeerd werd. Zowel het stempel als de afdruk worden overigens wel zegel genoemd en in de laatste betekenis zal hieronder van was- en lakzegels gesproken worden. Behalve dit wel heel algemeen geformuleerde procédé is er in het zegelgebruik weinig constants te ontdekken: het materiaal van het stempel (steen, metaal, been) of voor de afdruk (was, lak, metaal, papier, klei), het doel (lakenloodjes, oorkondenbezegeling, sluitzegels voor enveloppen) en de afbeelding (monogrammen, portretten, teksten, symbolen, wapens) zijn zo divers, dat we ons hier beperken tot het zegelgebruik dat in relatie staat tot de op het terrein van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex gevonden zegels.

Afb. XXII-1. Schematische tekening van een oorkonde met een bezegeling 'sur double queue'.
Schaal 1:2. 1) zegelstaart, 2) plica.

Net als elders is in de provincie Groningen het gebruik van waszegels voor de bevestiging van de echtheid van documenten en correspondentie opgekomen in Hoge en Late Middeleeuwen. Vanaf de veertiende eeuw is de meest gebruikte vorm van bezegeling van een oorkonde de bevestiging 'sur double queue'. Hierbij wordt de onderkant van het rechthoekige stuk perkament naar de tekstzijde omge-

vouwen en vormt zo de 'plica'. In de plica worden vervolgens één of meer sneden gemaakt, waardoor evenzovele smalle strookjes perkament worden gestoken, de zegelstaart. De beide uiteinden van de zegelstaart worden in elkaar gedraaid en tenslotte wordt rond deze uiteinden een klomp was aangebracht waarin aan de voorzijde een afdruk van het zegelstempel wordt gemaakt (afb. 1). In later tijd, in Groningen vanaf de zestiende eeuw, kwam het gebruik op om ook op de achterzijde van het wasklompje een afdruk van een kleiner stempel aan te brengen. Dit 'contrazegel' bemoeilijkte vervalsing van een zegel.

Een andere wijze van verzegeling die bij papieren stukken gebruikt werd, bestond uit het aanbrengen van een klompje was onderaan op het stuk papier na de tekst, waarna het stempel weer in de was werd gedrukt. Voor het verzegelen van correspondentie kwam het echter vaker voor dat men de geschreven brief vouwde en op de plek waar de vouwen samenkwamen de was bij wijze van sluitzegel bevestigde. Voor deze laatstgenoemde methode werd het in de loop van de achttiende eeuw gebruikelijk om lak te gebruiken in plaats van was. In die periode nam het bezit van zegelringen en cachets sterk toe; niet langer waren het slechts de edelen, regenten en functionarissen van allerlei aard die konden zegelen, maar in sterk toenemende mate maakten ook andere burgers, landbouwers en anderen die niet uit hoofde van een bepaalde positie of functie een stempel bezaten, gebruik van zegels om hun correspondentie te verfraaien.

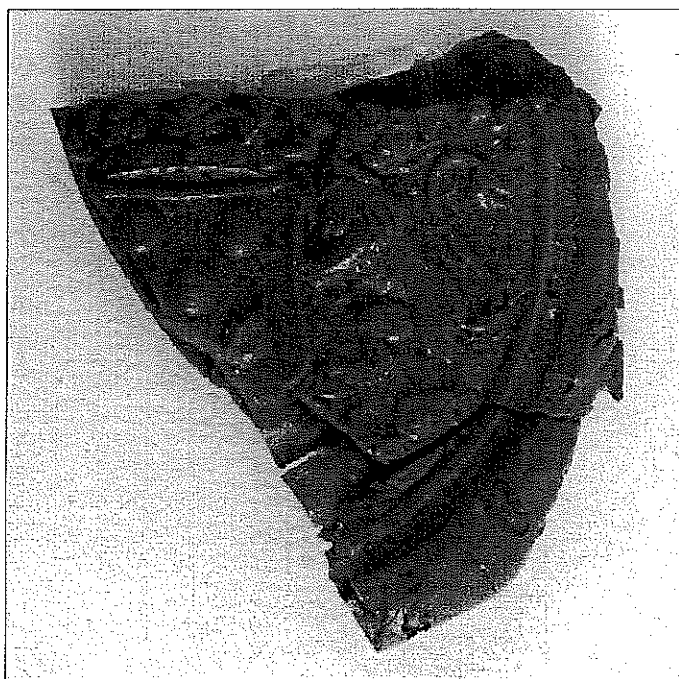
Al spoedig begonnen mensen deze lakzegelafdrukken te verzamelen. Zo bezit het Rijksarchief te Groningen, naast de eigen zegelverzameling, ook de zegelcollectie De Ranitz met enige duizenden afdrukken vanaf het einde van de achttiende tot in de negentiende eeuw. Ook het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde te 's-Gravenhage heeft een aantal van dergelijke verzamelingen. Deze verzamelingen hebben bij de totstandkoming van dit hoofdstuk hun nut meer dan eens bewezen en het is daarom spijtig dat met een systematische documentatie van de gigantische hoeveelheden lakzegels die in de vele archieven en particuliere collecties bewaard zijn gebleven nog geen begin is gemaakt. Het is hierdoor moeilijk een beeld te krijgen van de ontwikkelingen ten aanzien van de verspreiding van het zegelgebruik en het karakter van de afbeeldingen. Precieze datering op grond van stijlkenmerken en gedetailleerde beschrijvingen van de heraldische voorstellingen zijn derhalve in dit hoofdstuk achterwege gelaten.

XXII.2. De zegels van het WNC-terrein

In put III (vondstnr. 750A) zijn bij de opgraving enige duizenden fragmentjes van dergelijke lakzegels gevonden. Het betreft hier slechts een deel van de totale hoeveelheid die in de put aanwezig was op het moment van de opgraving. Een deel van de zegels zal zo vergruisd zijn geweest dat het onmogelijk was de stukjes te bergen, laat staan aaneen te sluiten en te identificeren. Het grootste gedeelte van de fragmentjes vertoont geen tekenen van een afdruk en zal afkomstig zijn van delen van zegels, die niet in aanraking met het stempel zijn geweest. Aangezien het onmogelijk is om deze stukjes aaneen te passen, zijn deze verder niet onderzocht. Daarnaast zijn er enige honderden fragmenten met herkenbare voorstellingen tevoorschijn gekomen, waarbij die voorstelling kan variëren van stukjes van 0,2 mm² met bijvoorbeeld één pareltje uit een parelrand die de afbeelding op het stempel omgaf, tot vrijwel complete zegels met een doorsnede tot 3 cm. Het beschrijven van al deze fragmenten zou al te veel eer voor de soms onooglijke stukjes zijn, daar er weinig hoop is dat dit ooit zou leiden tot een volledige reconstructie van de oorspronkelijke verzameling zegels. Hieronder zal naar de zegels verwezen worden door middel van nummers, die men kan terugvinden in tabel 1 aan het eind van dit hoofdstuk.

Bijna alle stukken zijn van rode lak vervaardigd, maar de aanwezigheid van enkele zegelfragmenten van roze en zwarte lak geeft aan dat de hoeveelheid die geborgen is, verre van compleet moet zijn, aangezien van deze zegels van afwijkend materiaal soms slechts enkele stukjes bewaard zijn. Ondanks de onvolledigheid lijkt uit de gevonden zegels wel op te maken dat het om een min of meer samenhangende verzameling gaat. Op twee waszegels (nrs. 44 en 45) na, waar we hieronder op terugkomen, zijn het alle lakzegels die op grond van de stijl van de afbeeldingen dateren uit het einde van de achttiende of het begin van de negentiende eeuw. In de meeste gevallen dragen de afdrukken een familiewapen, daarnaast meestal voorzien van uitwendige schildversierselen als een kroon, een helm met helmteken, helmkleden en schildhouders. Ook zijn er een tiental zegels met een monogram, waarvan de sierlijke letters kunstig met elkaar verstrengeld zijn en soms gedekt worden door een kroon. Deze zegels zijn vanzelfsprekend niet te identificeren totdat uit een archief of lakzegelverzameling gelijkvormige zegels gevonden worden.

Ongetwijfeld hebben we hier te maken met lakzegels die bevestigd waren aan brieven waarvan het papier geheel vergaan is. Op grond van de zegelresten beschikken we echter over de mogelijkheid in elk geval een deel van de afzenders van deze brieven te reconstrueren. Inderdaad bleek het (tot nu toe) voor ruim 40 zegels mogelijk met enige zekerheid het familiewapen te identificeren. Voor enkele zegels was het mogelijk de afzender met name aan te wijzen. Op grond van de afzenders werd vervolgens gepoogd de aangeschrevene te vinden, die in eerste instantie verwacht kon worden onder de bewoners van Oude Boteringestraat 16 omdat de put op de grond van dit pand lag.

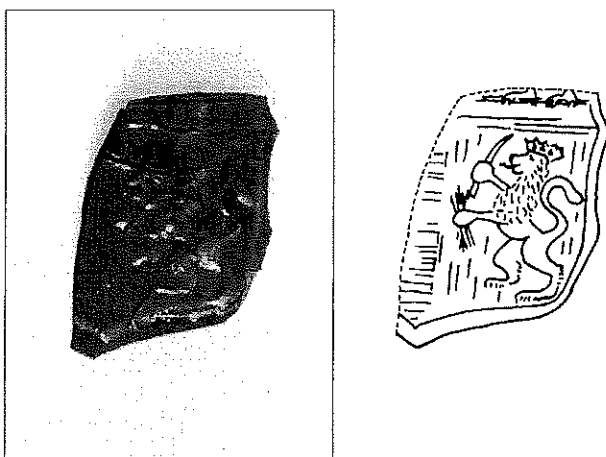

Afb. XXII-2. Zegelfragment met het familiewapen Grevinghe. Vondstnr. 750A (put III).
Driemaal ware grootte.

Datering

Om de betreffende bewoner(s) op het spoor te komen werd eerst bekeken welke datering we aan de zegelaars kunnen ontleen. De vroegste datering op grond van de zegels zelf is toe te kennen aan het exemplaar dat het familiewapen Grevinghe draagt (nr. 18; afb. 2). Het laatste lid van dit geslacht was G.C.C. Grevinghe, geboren omstreeks 1716 en overleden op de borg Grevinga te Leermens in 1796. Van hem zal dit zegel afkomstig zijn, daar hij na het overlijden van zijn vader in 1758

de enige van dit geslacht was. Daarnaast is een fragmentje aangetroffen dat het wapen van het Koninkrijk Holland (1806-1810) vertoont (nr. 23; afb. 3). Uit de aanwezigheid van dit onbeduidend lijkende leeuwje kan geconcludeerd worden dat de put nog in elk geval na 1806 in gebruik is geweest.

XXII-3. Zegelfragment met het wapen van het Koninkrijk Holland (1806-1810).
Vondstnr. 750A (put III). Schaal 3:1.

Wicher Wichers

Toch zal een deel van de zegels al ouder zijn dan het bovengenoemde jaar 1796. Opvallend is het aantal fragmenten met de wapens van de families Trip en Wichers (nrs. 1-13). Eén van de zegels is voorzien van een afbeelding van het familiewapen Wichers en de initialen WW (nr. 13; zie afb. 4). In de achttiende eeuw komt slechts één W. Wichers voor de eigendom van dit zegel in aanmerking: Wicher Wichers (1719-1798), die het pand Oude Boteringestraat 16 bewoonde van 1744 tot 1780¹. Aangezien zijn moeder, Elisabeth Sophia Trip (1687-1753) en zijn zwager Mr. Laurens Adriaan Trip (1723-1782) beiden lid van de regentenfamilie Trip waren, mogen we wel aannemen dat althans de meeste van deze zegelresten afkomstig zijn van brieven, die aan Wicher Wichers gericht waren, terwijl het bewaarde zegel van hemzelf mogelijk afkomstig is van een niet verzonden brief.

Jean François van Iddekinge en Christina Maria Alberda

Zoals gezegd zijn er echter ook zegelresten die met zekerheid dateren van na 1780, het jaar van Wichers' vertrek uit de Oude Boteringestraat, en zelfs van na 1798, het jaar van zijn dood. Er moet dus nog tenminste één bewoner gevonden worden van wie de overige zegels afkomstig zijn. Aanvankelijk leken twee personen hiervoor in aanmerking te komen: in de eerste plaats Jean François van Iddekinge (1765-1848), bewoner van 1798 tot 1809, zoon van Tobias Jan van Iddekinge (1722-1789) en Johanna Catharina Alberda (1729-1808) en in 1796 gehuwd met Christina Maria Alberda van Menkema (1775-1856); in de tweede plaats Edzard Jacob (baron) Lewe van Middelstum (1783-1856), gedurende enige jaren bewoner vanaf 1809, in 1804 in eerste echt gehuwd met Anna Habina Jacoba des H.R. Rijksbarones von Inn- und Kniphausen (1783-1812). De verschillende zegels Alberda (nrs. 14-16, waarvan het laatste zegel een ruitvormig wapenschild vertoont, hetgeen wijst op een ongehuwde vrouwelijke zegelaar) duiden op een relatie met het echtpaar Van Iddekinge-Alberda, terwijl de aanwezigheid van een zegel met het wapen van Von Inn- und Kniphausen op het tweede echtpaar leek te wijzen. De echtparen blijken echter nauw aan elkaar verwant te zijn: Ferdinand Folef des H.R. Rijksvrijheer von Inn- und Kniphausen (1735-1795), de vader van Anna Habina Jacoba, was langs twee lijnen een aanverwant van Christina Maria van Iddekinge-Alberda en bovendien huwde zijn zoon Haro Caspar in 1802 Susanna Elisabeth Alberda van Bijma.

*Afb. XXII-4. Zegelfragment met het familiewapen Wichers en de initialen WW.
Vondstnr. 750A (put III). Schaal 3:1.*

Omdat er verder geen zegels zijn die met zekerheid van na 1809 dateren of wijzen op een relatie met het echtpaar Lewe-von Inn- und Kniphausen, is er geen reden om aan te nemen dat enige van de gevonden zegelresten van dit laatste echtpaar afkomstig zijn en neem ik aan dat alle zegels van na 1780 afkomstig zijn van het echtpaar Van Iddekinge-Alberda. Eén zegelrest vertoont een wapen dat door de familie Van Iddekinge of Geertsema - beide wapens lijken sterk op elkaar² - gevoerd wordt (nr. 21).

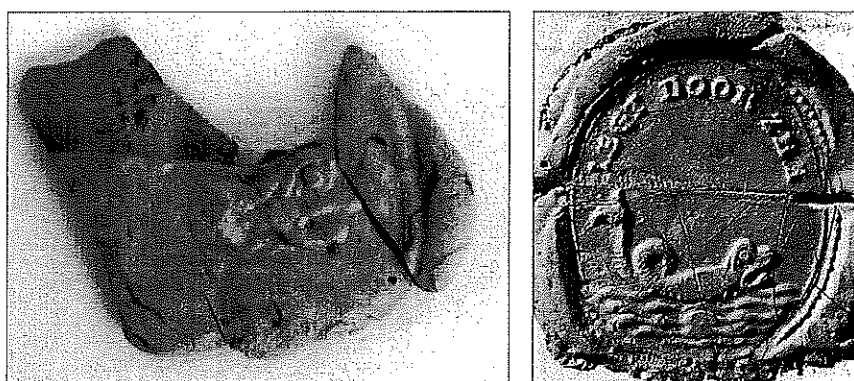
Een spil in de verwantschap tussen dit echtpaar en de familie Von Inn- und Kniphausen was Anna Habina de Hertoghe van Feringa-Tjarda van Starkenborgh (1730-1799). Van deze in haar tijd beruchte dame zijn tevens twee zegels gevonden (nrs. 19 en 20). Eén zegelfragment kan met zekerheid aan haar toegewezen worden, omdat het zowel het wapen De Hertoghe als dat van de familie Tjarda van Starkenborgh vertoont, omgeven door een ingenieuze kronkeling van touwen, liefdesknopen genaamd, die in de heraldiek wel gebruikt worden bij dergelijke alliantiewapens. Een ander miniem fragmentje vertoont enkel een stuk van deze liefdesknopen, waaruit geconcludeerd kan worden dat zich in de put nog een zegel van haar bevonden heeft waarvan de rest verloren is; wederom een aanwijzing dat de geborgen verzameling resten verre van compleet is. Voor mevrouw De Hertoghe en haar moeilijke karakter zij hier naar elders verwezen³. Overigens was zij tevens een nicht van George Circo Christiaan Grevinghe (1716-1796), van wiens zegel hierboven reeds sprake was.

Hiermee zijn alle zegels besproken die afkomstig zijn van familieleden van de bewoners. Naast familiecorrespondentie zullen zich echter ook brieven van politieke, zakelijke of vriendschappelijke aard in de verzameling bevonden hebben. Het reeds genoemde fragment met het wapen van het Koninkrijk Holland wijst op het eerste. Daar echter vele overheidslichamen en -functionarissen in deze tijd dit wapen voerden, in plaats van bijvoorbeeld provincie- of gemeentewapens, is het vooralsnog onmogelijk de herkomst van dit zegel exact te bepalen. Op grond van de tijd kan echter wel geconcludeerd worden dat dit zegel uit de brievenverzameling van het echtpaar Van Iddekinge-Alberda afkomstig is, aangenomen dat we bij de herkomst van de zegels uit dit echtpaar en het echtpaar Wichers-Smith moeten kiezen. Ditzelfde geldt voor het zegel met de alliantiewapens Pauw-Beelaerts, blijkbaar afkomstig van Adriana Johanna Beelaerts (1779-1827), in 1801 gehuwd met Maarten Iman Pauw (1774-1846), schepen en raadsheer van het Gerechtshof te 's-Gravenhage. Een familierelatie met mevrouw Pauw-Beelaerts is niet aanwijsbaar. Tenslotte noemen we nog het zegel met het wapen Buning (nr. 17), mogelijk afkomstig van Jacobus Werumeus Buning, die na de dood van G.C.C. Grevinghe koper werd van diens borg Grevinga te Leermens. Identificatie is in dit geval verre van zeker, maar dit is de enige relatie van een Buning die we met de bewoners van Oude Boteringestraat 16 hebben kunnen aantonen.

Overige geïdentificeerde zegels

Tenslotte zijn er een groot aantal zegels waarvan de zegelaar of althans diens familie wel bekend is, maar van deze zegelaars geen relatie met de echtparen Wichers-Smith of Van Iddekinge-Alberda gevonden is. Hierbij vallen allereerst enige Groninger families op: Amsingh (nr. 26), Van Bolhuis (nr. 27), Clant (nr. 28), Gockinga of De Sigers ther Borch (nr. 29; deze families voeren hetzelfde wapen) en Muntingh nrs. 41 en 42). Behalve de familienamen is over deze zegelaars niets gevonden wat tot een eenduidige identificatie kan leiden. Een zegel met het wapen van de Drentse familie Struuck (nr. 44) zou kunnen wijzen op het echtpaar Jacobus van der Steeg en Henderika Struuck dat zich in 1789 in het pand Oude Boteringestraat 46 (thans de zetel van het College van Bestuur van de universiteit) vestigde, na een fortuin vergaard te hebben in de Oost. Zij woonden in dat huis tot

1800⁴. Over de afkomst van deze Struuck en een eventuele relatie met de Drentse familie Struuck is mij echter niets gebleken. Eveneens van buiten de stad Groningen is de familie Huydecoper van wie een zegel aangetroffen is (nr. 40). Als zegelaar kan hier gedacht worden aan Mr. Jan Elias Huydecoper (1735-1808), onder andere raad, schepen en burgemeester van Amsterdam, en zijn zoon Jhr.Mr. Joan Huydecoper (1769-1836), onder andere directeur van de Nederlandsche Bank. In Geert Reinders (1737-1815), de bekende pionier op het gebied van de inenting tegen de koepokken en tevens actief patriot, mogen we wel een politieke correspondent van de bewoners zien. In elk geval tot de omwenteling van 1795 zal hij zeker geen vriend van de families Alberda en Van Iddekinge geweest zijn, daar deze families door een cumulatie van ambten bij uitstek representanten van het Ancien Régime waren⁵. Er zijn van zijn zegel twee stukjes in de put gevonden, waarop nog duidelijk een zwemmende dolfijn zichtbaar is (nr. 43; zie afb. 5). Van dit zegel is ook een afdruk in het Rijksarchief aanwezig, waardoor de identificatie geheel zeker is⁶. Het zegel blijkt hier behalve de dolfijn ook nog de spreuk 'REGT DOOR ZEE' te vertonen.

Afb. XXII-5. Fragment van het zegel van Geert Reinders (1737-1815). Vondstnr 750A (put III). Driemaal ware grootte. Rechts een identiek zegel uit de collectie van het Rijksarchief te Groningen.

Tenslotte is er een problematische groep resten die mogelijk met elkaar samenhangen: een zestal zegels van één stempel met het wapen (Von) Groeneveld (afb. 6; nrs. 34-39) en vier zegels van verschillende stempels met een wapen met een springend paard (nrs. 29-32). Het zegelstempel, waar de gevonden zegels een afdruk van zijn, werd zowel gebruikt door Engelbertus Hermannus (sinds 1786: von) Groeneveld (1746-1824) als door zijn broer Hinricus. Van beide zegelaars zijn afdrukken van dit stempel overgeleverd⁷. Het is niet zeker van wie van beide broers de gevonden zegels afkomstig zijn, meest waarschijnlijk van Engelbertus Hermannus. Van ditzelfde Groeneveld-zegel is ook een afdruk aanwezig op het Rijksarchief in de collectie De Ranitz onder de naam Van Groeneveld (Lade I, nr. 530). Een zuster van de gebroeders Groeneveld, Ockje (1748-1813), huwde in 1772 de bekende dichter, alsmede burgemeester van Zwolle, Rhijnvis Feith⁸. Uit dit huwelijk stammen de Groninger Feithen die bijna honderd jaar de scepter zwaaiden over het Groninger archief. Het lijkt daarmee in eerste instantie wel zeker om de zegels met het springende paard aan deze familie toe te schrijven: het wapen Feith vertoont immers in groen een zilveren, steigerend paard. Echter, één van de zegels (nr. 29) lijkt op grond van de arcering een blauw schild te geven en op alle vier zegels lijkt het paard eerder springend dan steigerend afgebeeld te zijn. Nu is men bij lakzegels niet altijd even precies met het weergeven van de arceringen, die in de heraldiek éénduidig een bepaalde kleur aanduiden, en is het verschil tussen een steigerend en een springend paard ook niet even zeker aan te tonen, maar er is in elk geval genoeg reden voor twijfel over deze identificatie.

Afb. XXII-6. Zegel met het wapen (Von) Groeneveld. Vondstnr. 750A (put III). Driemaal ware grootte.

De waszegels

Van de gevonden waszegels kon de herkomst zonder problemen vastgesteld worden maar is het geven van een datering een stuk problematischer. Het eerste zegel, nr. 45, is geheel verbrokkeld. Na zorgvuldig aaneenpassen bleek het zegel echter wel bijna compleet te zijn. Het zegel vertoont het wapen van de provincie Groningen en het omschrift 'SIGILLUM AD CAUSAS'. Opmerkelijk is het wapen: in plaats van de stad-Groninger adelaar met borstschild vertonen de kwartieren I en IV enkel de dwarsbalk van het stad-Groninger wapen. Het wapen op het zegel is als provinciewapen maar enkele jaren rond 1600 in gebruik geweest; daarna vinden we gewoonlijk het wapen zoals wij dat nu nog kennen⁹. Alleen het 'sigillum ad causas', dat voornamelijk gebruikt werd door de Hoofdmannenkamer (later Hoge Justitiekamer geheten) om (papieren) mandaten en ordonnanties te bezegelen, vertoonde tot in de achttiende eeuw dit wapen. Van 1601 tot 1632 vinden we van een 'sigillum ad causas' afdrukken op papieren stukken¹⁰. Kort daarna zal een nieuw, licht afwijkend zegelstempel voor het 'sigillum ad causas' gesneden zijn, dat zich thans nog bevindt in de collectie zegelstempels van het Groninger Museum. De vroegste afdruk die we hebben kunnen vinden van dit stempel dateert van 1640 en vanaf dat jaar zijn een klein aantal afdrukken bekend, waarvan de jongste uit 1756¹¹. Tot wanneer het zegel in gebruik is geweest weten we niet - vermoedelijk na 1795 niet meer - en een datering van het gevonden zegel is dan ook niet te geven. Ook dit zegel zal zich waarschijnlijk op een papieren stuk hebben bevonden, maar van welke bewoners het afkomstig is, valt niet meer uit te maken. Opvallend is nog dat het zegel in groene was is afgedrukt, terwijl de andere, in de archieven aangetroffen exemplaren van rode was zijn. Dit kan wellicht in de toekomst nog iets bijdragen tot een nadere datering.

Onzekerheid in de datering heerst ook bij het andere waszegel, een gaaf bewaard gebleven exemplaar van het kleinzegel van de stad Groningen. Als enige van de gevonden zegels betreft het hier een exemplaar, gebruikt om een perkamenten oorkonde te bezegelen, *sur double queue*, zoals vermeld in de inleiding van dit hoofdstuk. Van de oorkonde zelf is verder niets aangetroffen, zodat over de aard ervan verder niets te zeggen valt. Het zegel is een afdruk in groene was van de stempel, thans berustend in het Groninger Museum, dat vanaf de dertiende eeuw tot het eind van de zeventiende eeuw bij de stad Groningen in gebruik is geweest. Het zegel is dus minstens een eeuw ouder dan de andere gevonden zegels, maar dat hoeft geen verwondering te wekken: perkamenten oorkonden werden doorgaans langer bewaard dan papieren stukken. Veelal waren het rentebrieven of andere waardevolle bewijsstukken die pas na vele eeuwen hun waarde verloren, bijvoorbeeld door aflossing van de desbetreffende rente of verkoop van het in de oorkonde beschreven onroerend goed.

XXII.3. Conclusies

Ondanks het letterlijk en figuurlijk fragmentarische karakter van de gevonden zegelresten en de vele onbeantwoorde vragen die zij oproepen hebben, zijn er wel enige conclusies te trekken. Met enige waarschijnlijkheid hebben we twee bewonersechtparen aan kunnen wijzen van wie de correspondentie, waaraan de zegels gehecht waren, afkomstig zal zijn. De namen en families van de afzenders geven een beeld van de penvrienden van welgestelde respectievelijk adellijke burgers, zoals dat ook uit familie- en huisarchieven naar voren komt: een rijke vertegenwoordiging van brieven van familieleden en daarnaast correspondentie met diverse niet-verwante personen, van verschillende standen en over het hele land verspreid, maar de meerderheid lijkt wel te bestaan uit standgenoten uit de regio. Tenslotte bleek aan de hand van het miniem fragment dat dateert uit de tijd van het Koninkrijk Holland dat ook uitspraken gedaan kunnen worden over de datering van de putinhoud en dus over andere archeologische vondsten in dit boek beschreven. Blijven vele vragen dan nog open, we hopen het nut aangetoond te hebben van heraldiek en zegelkunde voor de moderne archeologie.

Waarschijnlijk afkomstig uit de correspondentie van Wicher Wichers, bewoner 1744-1780

- 1 Trip
- 2 idem
- 3 idem
- 4 Wichers
- 5-9 idem
- 10 idem
- 11 idem
- 12 idem
- 13 Wichers, Wicher (1719-1798)

Waarschijnlijk afkomstig uit de correspondentie van J.F. van Iddekinge, bewoner 1798-1809

- 14 Alberda
- 15 idem
- 16 Alberda, mevr.
- 17 Buning, (J. Werumeus?)
- 18 Grevingh, G.C.C. (1716-1796)
- 19-20 Hertoghe van Feringa-Tjarda van Starkenborgh, A.H. de (1730-1799)
- 21 Iddekinge, van
- 22 Inn- und Kniphausen, Von
- 23 Koninkrijk Holland (1806-1810)
- 24-25 Pauw-Beelaerts, A.J.

Van onbekende herkomst

- 26 Amsingh
- 27 Bolhuis, Van
- 28 Clant
- 29 Feith? (of: op een blauw springend paard)
- 30 idem
- 31 idem
- 32 idem
- 33 Gockinga (of De Sigers ther Borch)
- 34-38 Groenevelt, E.H. von of H.
- 39 Huydecoper
- 40-41 Muntingh
- 42 Reinders, Geert (1737-1815)
- 43 Struuck

Waszegels

- 44 Groningen, provincie, sigillum ad causas
- 45 Groningen, stad, secreetzegel

Ongeïdentificeerde lakzegels met herkenbare wapens

- 46 Stengel met twee zijtakken, aan elk één vrucht(?)
- 47 Boom op grond
- 48 Op de rechterhelft zichtbaar de helft van een adelaar met tussen kop en vleugel een zespuntige ster
- 49 In een ruitvormig schild een adelaar
- 50 Een dubbele adelaar
- 51 Drie rietstengels op grond
- 52 Op de linkerhelft herkenbaar: een hert(?) springend tegen een boom
- 53 Een omgewende man, zwaaiend met een stok(?)

- 54 Gevierendeeld: I en IV. een springend paard, II en III een verhoogde dwarsbalk, vergezeld van onderen door drie penningen
- 55 Een adelaar vergezeld van onderen door een (hals?)ketting, gaande van rand tot rand
- 56 Een springende bok
- 57 Een boom, vergezeld rechts van een omgewende, gaande man met een knapzak en links van een grazend hert(?)
- 58 Monogram
- 59 idem
- 60 idem
- 61 idem
- 62 idem
- 63 idem
- 64 idem
- 65 idem
- 66 Embleem, een zon
- 67 idem, een manshoofd
- 68 Nog slechts zichtbaar: een ster
- 69 Nog slechts zichtbaar: een kroon met links een initiaal H
- 70 Nog slechts zichtbaar: drie sterren naast elkaar, waarboven een steigerend paard

NOTEN

1. Zie hoofdstuk I.
2. Het wapen Van Iddekinge wordt gevormd door twee hazewindhonden, springend tegen een deellijn; bij het wapen Geertsema zijn dit twee paarden.
3. Feenstra, *Adel*, passim, met een afbeelding van haar op pag. 106.
4. Meinema, 'Oude Boteringestraat', 20.
5. Bruins, *Geert Reinders*, passim, en in het bijzonder 26; *Historie van Groningen*, passim; *Winsum gedenkboek*, 62-65.
6. Rijksarchief Groningen, Archief Hoge Justitiekamer, inv.nr. 2586, d.d. 22 apr. 1803.
7. Ibidem, Familiearchief Feith.
8. Bauerman Groeneveld, *Die Groenevelts*, I 62.
9. Schuitema Meijer en Van der Veen, *Zegel, wapen en vlag*, 65-67.
10. Rijksarchief Groningen, Huisarchief Farmsum, inv.nr. 612, resp. Familie-archief Tjassens-Knock, inv.nr. 22.
11. Ibidem, Huisarchief Farmsum, inv.nr. 79, resp. Archief Hoge Justitiekamer, inv.nr. 2008.

LITERATUUR

- Bauerman Groeneveld, J., *Die Groenevelts* (Glücksburg 1955).
- Bruins, L.H., *Leven en werken van Geert Reinders, de grondlegger van de immunologie*. Diss. R.U.G. (Groningen 1951).
- Feenstra, H., *Adel in de Ommelanden. Hoofdelingen, jonkers en eigenerfden* (bedoeld is: eigenerfden) *van de late Middeleeuwen tot de negentiende eeuw* (Groningen 1988).
- Formsma, W.J. e.a., ed., *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976).
- Formsma, W.J., ed., *Winsum gedenkboek 1982* (Groningen 1982).
- Meinema, J., 'De Oude Boteringestraat door de eeuwen heen', in: *Groningen toen, uitgave 1986* (Groningen 1986) 6-29.
- Schuitema Meijer, A.T. en W.K. van der Veen, *Zegel, wapen en vlag van de stad Groningen* (Groningen 1965).